

Alkalmazkodás

Hosszúidős elítéltek börtön-adaptációja

E dolgozat célja, hogy betekintést nyújtson a hosszúidős elítéltekre vonatkozó háború utáni szociológiai és pszichológiai szakirodalomba, valamint ismertesse a témában folyó hazai kutatás eredményeit.

A különböző büntetés-végrehajtási rendszerek megítélésében valamiért mindig kiemelt szerepet játszottak azok a börtönök, ahol a hosszú büntetésüket töltő elítéltek éltek. Ennek oka az lehet, hogy a szigorú ítélettel legtöbbször súlyos bűncselekmény társul, ami feltételezi, hogy ez a populáció nehezebben kezelhető. Az összefüggés ugyan nem ilyen egyszerű, hiszen, mint látjuk majd, a fogvatartottak börtön-adaptációja nem szükségszerűen problematikusabb a börtönnépesség többi részénél, ennek ellenére a speciális csoport a szakmai érdeklődés fókuszában áll.

A figyelmet már önmagában a populáció aránya is indokolná. Az Egyesült Államokban (ahol a büntetés-végrehajtási kutatások döntő többsége folyik) 22,8 százalék a népesség aránya (közel egymillió fogvatartottból)¹, ami durván a teljes magyar börtönpopuláció húszszorosa, míg Angliában és Walesben 12 százalék² (az angol börtönnépesség 1994 végén lépte át az ötvenezres „álmohatárt”).

Deprivációs elméletek

A hosszúidős fogvatartottak mégsem számarányuk, hanem a hosszú bezártságból

fakadó lélektani és társas viselkedésbeli változások miatt kerültek a kutatók figyelmének középpontjába. A börtönnel foglalkozó társadalomtudományi kutatások első igazán nagy hullámában (a negyvenes évektől kezdve) a vizsgálatok fő iránya azt próbálta feltérképezni, hogy miben állnak e változások, hogyan asszimilálódnak az egyén a börtönhöz, a külvilágtól elzárt, a társadalom többi intézményéhez nem hasonlítható világhoz. Ebből a szempontból nyilván azok a csoportok szolgálhattak ígéretes vizsgálati terepül, amelyeknél a hosszú idő fizikailag is lehetőséget nyújtott arra, hogy a folyamatok kibontakozhassanak.

Meghatározó művében *Donald Clemmer*³ a folyamatot „börtönösödés”-nek, prizonizációnak nevezi, amikor a bekerülő fokozatosan magáévá teszi a börtön formális, de főképp informális szokásait, törvényeit, kultúráját, s minden tekintetben rabná válik. E folyamatot a bevándorlók asszimilációjához hasonlítja. Nézete szerint minden fogvatartott ki van téve e hatásnak, és a prizonizáció okozta személyiségbeli változás lineárisan csakis a börtönben töltött idővel függ össze. Tehát ha valaki börtönbe kerül, óhatatlanul változáson megy át: magáévá teszi az intézmény és a rabtársadalom kultúráját, és ez a folyamat annál teljesebb, minél hosszabban van az illető

börtönben. A korszak más kutatói azt hangsúlyozták, hogy a bezártság együtt jár nem csupán kulturális, hanem viselkedési és érzelmi hanyatlással is.

Mások⁴ elvetették a lineáris összefüggést a börtönösödés és a bent töltött idő között. Úgy találták, hogy az egyénben lezajló változás fordított U-alakú görbével írható le, ami azt jelenti, hogy a börtönbe vonulás idején az antiszociális értékek idegenek a bekerülőktől, akik az ítélet középső szakaszában mélyen belemerülnek a börtön antiszociális kultúrájába, majd a szabaduláshoz közeledve egyre inkább eltávolodnak a börtön világától és ezzel párhuzamosan közelednek a szabad világ értékrendszeréhez, kultúrájához.

A fogva tartás és ezen belül a hosszú tartamú szabadságvesztés romboló hatását feltárni kívánó tanulmányok közül ki kell emelni *Erwin Goffman* ún. *mortifikációs elméletét*.⁵ Szerinte a totális intézményben (értve ezen azokat az intézményeket, ahol a napi tevékenység egyetlen autoritás alatt, központi terv szerint folyik, és az a bentlakók életének teljes egészét uralja) a beérkező önállósága olyan hatásnak, támadásnak van kitéve (az egyenruha, a hajnyírás, a személyes tárgyak elvesztése, az intim tér hiánya stb.), amelynek következtében erkölcsi tartásában elkerülhetetlen változás következik be, nem képes magát úgy tekinteni, mint korábban, belsővé teszi új, bentlakói identitását. Ennek következtében személyisége fokozatosan szétzilálódik, lepusztul.

*Grasham Sykes*⁶ nagyhatású munkájában csoportosította a deprivációs, megvonási hatásokat, amelyek – a szerző szavaiival – a „börtön kínjait” jelentik. A szabadság megvonása, a különféle javaktól és szolgáltatásoktól való megfosztottság, a

heteroszexuális kapcsolat hiánya, az autonómia deprivációja, valamint a személyi biztonság megvonása óhatatlanul jelen van a büntetőintézetben. E deprivációk kompenzálása a célja azoknak az informális rabtörvényeknek és az arra épülő társadalomnak, amelyek bizonyos fokig lehetővé teszik, hogy a rabok kielégítsék azon szükségleteiket, amelyektől az intézmény megfosztotta őket. Magyar viszonyokra adaptálva a „csicska”, a „menő” vagy „menősködő”, „köcsög”, „bika” társadalmi szerepei kijelölnek egy hierarchikus társadalmi teret, amelyben a formális rendszerben stílusvesztettek énképüket, önértékelésüket erősítő informális státuszt szerezhetnek.

Az említett elméletek – amelyeknek variációi uralják az ötvenes, hatvanas évek börtönszociológiai irodalmát – megegyeznek abban, hogy a börtönt mint társadalomtól alapvetően elzárt intézményt írják le, amely egyfajta sajátos társadalommal bír vagy azt termel ki magából, amely a bekerülő embert negatív változásra készíteti. A hosszúidős elítéltekkel kapcsolatban e kutatók a börtönben töltött idő és az antiszociális értékeket hordozó szubkultúrába való belesimulás egyenes összefüggését tételezték fel.

Import elméletek

A téma kutatói később felismerték, hogy a börtön nem annyira elszigetelt, zárt intézmény, mint azt korábban feltételezték. Nagyobb figyelmet fordítottak arra a társadalmi környezetre (mint börtönre ható, de attól független tényezőre), amelyből a fogvatartottak jönnek. Úgy találták, hogy a rabtársadalom tulajdonképpen a – börtönön kívül létező – bűnöző szubkultúra

módosult változata. Annak értékeit, normarendszerét hozzák be a börtönbe (innen ered ezen elméletcsoport elnevezése is: import teóriák). A korábban egységes masszának tekintett rabpopulációon belül vizsgálni kezdték az eltérő társadalmi, szociális, gazdasági és etnikai háttérű fogvatartottak különböző jellegű és mértékű börtönszocializációját és adaptációs stratégiáit. Ennek következtében a vizsgálatok konkrétabb és árnyaltabb képet adtak az egyes fogvatartott csoportokról. Érzékenyebben elemezték az egyes börtönrezsimek, körletek közötti különbségeket, tekintve, hogy a fogvatartottaknak nem általában a börtönrendszerhez, hanem egyes intézetekhez, sőt, azoknak egyes részeihez kell alkalmazkodniuk.⁷

A fogvatartottak – *Irwin*, a kaliforniai büntetés-végrehajtást érintő elemzése szerint⁸ – heterogénebbé válása azt eredményezte, hogy a korábbi szolidaritáson, a „status quo” fenntartásán alapuló, nagyrészt tolvajok alkotta, „tisztos iparos” rabtársadalom szétfűszerezett, elvesztette a belső életet szervező erejét.

Egyrészt a fiatal felnőttkorú, társadalmi kötődéssel egyáltalán nem rendelkező állami gondozott bűnözők aránya rohamosan emelkedett, aminek következtében egy agresszív, a börtöntársadalom hagyományait nem ismerő csoport jelent meg. Szintén destabilizáló hatása volt annak, hogy különböző – vidéki és városi – mexikói-amerikai etnikai csoportok klikkekké, majd gengékké szerveződtek, amelyeket más etnikai alapon szerveződő csoportosulások követtek. E gengék tevékenysége sok esetben szorosan kötődött a kábítószer börtönbeli kereskedelméhez, amely olyan hatalom-koncentrációt és szervezettséget feltételezett, amelyhez képest jelentőségüket

vesztették a más, korábbi hatalmi csoportosulások, kultúrák, informális hierarchiák. A bandákhoz és gengékhez kapcsolódó, a börtönben hatalmat, erőt és gazdasági forrásokat találó rabok a korábbinál is jobban kötődtek e nagymértékben kriminális szubkultúrához. Esetükben a börtön nem mint deprivációk, frusztrációk terepe jelentkezik, hanem mint a társadalmi érvényesülés amúgy elérhetetlen lehetősége. E fogvatartotti csoport tagjai számára a „balhész”, agresszív, erőszakos életmód egyben alkalmazkodási stratégiát is jelentett, amelyet „jailing”-nek neveznek (ebben a szlengben a jail szón börtönt értenek). E mélyreható változás következtében az intézetek belső élete is gyökeresen átalakult. A rabok korábbi passzív, „csak teljen az idő” szemléletét – amely a rezsime szempontjából is kényelmes volt – felváltotta egy aktív, konfliktusra, szélsőséges és terrorisztikus erőszakra épülő értékrend, amely a kábítószeres gazdaság, illetve az etnikai ellentétek területéről áterjedt a börtönélet más szegmenseire is.

Másrészt azáltal, hogy a büntetés-végrehajtás egyre több olyan, elsősorban oktatási, szakképzési és terápiás programot ajánlhatott fel, amelyek ténylegesen javították egyes fogvatartottak életesélyeit (vagy legalábbis jó pontot jelentettek nekik a feltételes szabadlábra bocsátásnál), kialakult egy olyan csoport, amely az e programokban való részvételt komolyan vette, és azt az adaptáció, a túlélés eszközeként tekintette. E „szorgoskodás” (gleaning) viszont elkötelezettséget jelentett a büntetés-végrehajtás által deklarált formális értékrend mellett, ilyenformán hozzájárult a korábban szolidáris és egységesen rezsimelletes értékeket valló rabtársadalom további bomlásához.

Harmadrészt – és ez a tendencia a hosszúidős elítéltek esetében fontos – a korábbinál jobban artikulálódott egy olyan fogvatartotti csoport, amely első – és sokszor utolsó – bűntényes volt, nagyrészt életellenes vagy szexuális jellegű bűncselekményekkel. E csoport, súlyos cselekménye és hosszú büntetési ideje ellenére kevésbé vagy egyáltalán nem ment végig a börtön-szocializáció folyamatán, nem lett a szubkultúra része. A korábbi kutatások az adaptációs stratégiákat egyben társadalmi szerepekkel is azonosították, ami azt jelentette, hogy az egyének köthetők voltak bizonyos szerepekhez. Az importelméletek ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy nem merev szerepekről van szó, hanem viselkedés-mintákról, amelyek lehetővé teszik, sőt valószínűsítik, hogy az egyén a börtönkarrier különböző stációjában más-más mintát követhet. *King* és *Elliot*⁹ egy olyan „opportunistá” csoportot is azonosított, amely egyszerre élt a szorgoskodás és a jailing adaptációs stratégiájával, tehát egyszerre vett részt – mint mintarab – a formális rezsím által felkínált programokban és a rabok titkos üzelmeiben.

Már a korai kutatások között is voltak olyanok, amelyek az adaptációs stratégiák közötti választás és a kriminális múlt, azaz az elkövetett bűncselekmény jellege között láttak összefüggést.¹⁰ *Cohen* és *Taylor*¹¹ (vizsgálatuk szempontunkból kiemelt jelentőségű, hiszen vizsgálati mintáját az angliai Durham börtön maximum-biztonságú körletének hosszúidős elítélteiből vette) a börtönbeli adaptáció választott módját a börtönön kívüli társadalomhoz és autoritásra irányuló attitűdökkel hozta kapcsolatba. Ennek értelmében úgy találták, hogy a társadalommal nyílt szembenállást kifejező bűncselekmények elkövetői (pél-

dául fegyveres rablás) a börtönben is konfrontációs stratégiákat alkalmaznak. Az inkább manipulatív elemeket igénylő elkövetői magatartás (szervezett bűnözés, védelmi pénzek, egyes gazdasági bűncselekmények stb.) inkább ún. *szimbiotikus stratégiaként* jelentkezik a börtönben, ami a felügyelet – konfliktust kerülő – manipulálásában, a törvényes panasz- és fellebbezési lehetőségek maximális kihasználásában ölthet testet. A hagyományos professzionális bűnözők, nagyrészt tolvajok, igyekeztek kívül maradni a rendszeren, sem konfrontálódni nem akarván vele, sem manipulálni azt. Ez a passzív és konform magatartást eredményező stratégia jól szolgálja a rezsím érdekeit is, de hosszú ítélet esetén e magatartás nehezen maradhat konzisztens. A hosszúidős populáció egyik jellegzetes csoportját képezik azok az egyszerű, szituációs bűnelkövetők (jellegzetes példa a házastárs sérelmére elkövetett emberölés), akik – nem lévén kriminális karrierjük – adaptációs stratégiák tekintetében sem követnek egységes mintázatot. *Cohen* és *Taylor* szerint a börtönben ugyanúgy, mint a szabad életben, passzív és visszahúzódó magatartás jellemzi a kényszeres szexuális deviánsok csoportját.

A börtönadaptáció, a szocializáció és a kontroll szempontjából lényeges lehet a rezsimmal szembeni konfrontáció gyakorisága, ami legkönnyebben a fegyelmi büntetések számával mérhető. Természetes, hogy e „mérőeszköz” nem tökéletes, hiszen például a manipulatív, szimbiotikus adaptáció ki-sebb valószínűséggel vezet fegyelmi büntetéshez, ugyanakkor nem feltétlenül tekinthető konformabbnak, mint a nyílt konfrontáció. Bár az ítélet hossza és a „jó magaviselet” közötti összefüggés irányára és erejére vonatkozóan eltérő vizsgálati eredmények

születtek, a kutatások azt mutatják, hogy a hosszúidősek kevesebb fegyelmi vétséget követnek el. Különösen akkor igaz ez, ha a hosszúidősek vizsgálati csoportjában életfogytos rabok is szerepelnek.¹²

A hosszúidősek konform alkalmazkodásának egyik legvalószínűbb magyarázata éppen az ítélet hosszában rejlik. Amíg ugyanis viszonylag rövid ideig a folytonos konfrontáció, a „balhé” követhető stratégia, hosszú éveken vagy évtizedeken keresztül olyan pszichés energiákat, én-erőt kíván, amely csak keveseknek adatik meg. Más szóval a rabok előbb-utóbb betörnek.

Az életfogytos populáció fegyelmi büntetéseinek viszonylagosan csekély száma azzal is magyarázható, hogy e csoport arányaiban kevesebb karrierbűnözőt tartalmaz, éppen az egyszeri, sokszor indulatilag motivált életellenes bűncselekményeket elkövetettek többsége miatt.

Újabb kutatások

Az újabb kutatások közül kiemelkedik *Toch, Adams és Grant* vizsgálata¹³, amelynek tipológiáját hazai vizsgálatunk adatainak feldolgozásakor leginkább hasznosítottuk. *Toch, Adams és Grant* pszichológiai fogalmi keretet használva átfogó és részletes modellt dolgozott ki a börtönbeli rosszul alkalmazkodó, *maladaptív viselkedési minták* leírására. A tipológia ismertetésére ehelyütt nincs lehetőség, csupán a típusok fő csoportjait említjük meg. *Toch, Adams és Grant* a maladaptív viselkedési típusokat (a viselkedés lélektani motivációja szerinti) öt csoportba sorolja. Az első csoportba azok a viselkedés-típusok kerültek, amelyek célok, vágyak elérésének azonnali, rövid távú elérését, teljesülését szolgálják, nem mérlegelve a hosszabb tá-

vú következményeket. A második csoport jellemzője, hogy a viselkedés az önértékelés minden áron – többnyire agresszív módon – való javítását célozza, akár a mások általi elismertség keresésével (amit a magyar rabnyelv „menősködés”-nek nevez), akár az alacsony önértékelés ellen való túlkompenzáló viselkedéssel. A harmadik viselkedési csoport mozgatórugója az autonómia keresése. Az egyén – egyfajta leválási problémaként – képtelen az autoritással (adott esetben a rezsimmel) normális viszonyban élni, az ahhoz való viszonyát érzelmi, indulati elemek határozzák meg, akár a túlzott gyermeki jellegű kötődésben, akár az állandó lázadásban. A negyedik típus azokat a maladaptívokat foglalja magába, akik egyfajta fizikai menedéket keresnek. A fogvatartott célja, hogy a fenyegető környezetből visszavonuljon, megszökjön. Az ötödik típuscsoportban az egyén mentális épségét, a realitással való kapcsolatát látja veszélyeztetve. *Toch, Adams és Grant* eredményei szerint függetlenül a börtönben eltöltött időtől, a maladaptív viselkedés egyértelmű csökkenést mutat. Vagyis, legalábbis értelmezésük szerint, a börtön nem antiszociális, autoritáshoz, kívüllághoz alkalmazkodni képtelen személyiséget termel, mint azt mások feltételezték, hanem éppen ellenkezőleg, egyfajta szociális érettséget alakít ki.

Kérdés, hogy a börtön tekintélyelvű, merev és természetellenesen korlátozó rezsimjéhez való konform magatartás kialakulása mennyiben tekinthető pozitív változásnak, vagy mennyiben a normális – jelen esetben maladaptívként tekintett – pszichés védekező mechanizmusok leépülésének. Jelenleg azonban nem célunk a kritikai értékelés.

Általában elmondható, hogy a kutatások újabb, jelentős vonulata nemcsak azt a feltételezést nem támasztja alá, hogy a börtönbüntetés során a fogvatartottak elkerülhetetlenül és kivétel nélkül elmerülnek az intézmény antiszociális szubkultúrájában, hanem megkérdőjelezi azt is, hogy a szabadságvesztés kizárólag romboló hatással volna a személyiség és a társas-viselkedési képességek tekintetében.¹⁴

Meg kell említeni, hogy a vizsgálatok egy másik csoportja merőben ellentétes eredményekről számol be. Ez az ellenséges viselkedés hosszuidőseknél tapasztalható növekvő tendenciájában, az érzelmi elsivárosodásban, a motiváció csökkenésében, a jövőkép beszűkülésében, növekvő apátiában jelentkezik.¹⁵ *Sluga* ausztriai vizsgálata szerint az izoláció fokától függően, négy-hat év eltelte után egy úgynevezett funkcionális pszicho-szindróma jelentkezik, melynek alkotóelemei a kényszeres gondolkodás, a bizonytalanság, regresszív viselkedés és érzelmi zavarok.¹⁶

Vizsgálat a szegedi fegyházban

A Szegedi Fegyház és Börtön teljes életfogytiglani szabadságvesztésre ítélt populációján jelenleg is folyó *longitudinális vizsgálat* egyik célja e csoport alkalmazott adaptációs stratégiáinak felmérése. Egy 58 fős almintán mélyinterjú módszerével többek között azt vizsgáltuk, hogy a kérdezettek én-prezentációjában megjelennek-e a más – részben fentebb ismertett – kapcsolódó vizsgálatokban szereplő stratégiák. Tekintve, hogy az interjú módszer egy speciális (vizsgálati) szituációban mutatott attitűd, érték, norma és én-

prezentáció mérését teszi lehetővé, maga a viselkedés ezáltal csak közvetetten vizsgálható. A felvételi módszer és az almintá elemzésa kvalitatív elemzést tett lehetővé. (A későbbiekben elképzelhető egy, az interjúk alapján kidolgozott adaptációs teszt kidolgozása, amely kvantitatív eredményekkel is szolgálhat.)

Alkalmazkodási stratégiák

A szegedi vizsgálat – részben módszertanából következően – nem tárt fel egymástól, a viselkedésben élesen elkülönülő adaptációs stratégiákat. Különösen nem olyanokat, amelyek komplementer módon egymást kölcsönösen kizáró adaptációs módokra utalnának. Ugyan az empirikus anyag ennek korrekt bizonyítására nem elégséges, sejtésünk az, hogy ilyen kikristályosodott, empirikusan mérhető változóként értelmezett adaptációs stratégiák a vizsgált populációban nem léteznek. E sejtést a következők támasztják alá. Ha az adaptációs viselkedési stratégiák kikristályosodott formában léteznének, akkor azok – nyelvileg objektívalódnak, tehát valamilyen módon elnevezett – társadalmi szerepekként, szociális típusokként vagy akár egyes egyénekhez köthetően bukkannának fel, ami nem történt meg. A változóként való értelmezés akadálya az a tény, hogy a vizsgálati személyek egyidőben több, sokszor egymásnak ellentmondó alkalmazkodású viselkedésről számolnak be, aminek következménye – technikailag – az, hogy az egyén az adaptációs változó egyszerre több értékét veszi fel, ami az egyértelmű megfeleltetést kívánó függvényszerű összefüggést kizárja.

Adaptációs modell

Az egymást kölcsönösen kizáró adaptációs stratégiák gyakori említése az interjúkban – melyeket lentebb részletesen tárgyalunk – arra is következtetni enged, hogy e stratégiák nem a viselkedésben, hanem a börtön szimbolikus terében mozognak. Ilyen értelemben helyesebb *adaptációs mintákról* beszélni, nem pedig stratégiákról. A stratégia többé-kevésbé tudatos, tervezett, konzisztens viselkedést feltételez, melynek szembeszökő hiánya a vizsgálat egyik fő tanulsága. Az adaptációs minták – a továbbiakban e fogalmat használjuk – azokra a szimbolikus struktúrára utalnak, amelyek kijelölnek bizonyos – megerősített vagy büntetett – véleményeket, én- prezentációs módokat, attitűdöket. Ezek nem szükségszerűen képeznek koherens rendszert, értékeik lehetnek egymásnak ellentmondóak. Többdimenziós komplex szimbolikus térképként értelmezhetőek, melyekben mitologikus elemek, a tömeg- és a szubkultúrák különböző szféráiból jött rögzült vélekedések, szerepelvárások, pszichológiai énvédő eljárások keverednek. Mint ilyenek, létük független attól, hogy a valóságban – tehát viselkedésként – milyen mértékben és formában manifesztálódnak. Más szavakkal az adaptációs minták támpontot jelentenek arra vonatkozóan, hogyan kell vagy kellene alkalmazkodni a helyzethez, a társakhoz, a rezsimhez, függetlenül attól, hogy ez a valóságban kivihető-e és a cselekvő akar-e, képes-e eszerint tenni. Tekintettel az adaptációs minták fentebb említett különböző eredetére, a normáktól való eltérés szankcionáltsága is igen különböző.

A vizsgálat alapján javasolt elméleti modell kétszintű. Az interjúkban jól körvo-

nalazódnak egyes területek, amelyeket a kérdezettek problematikusnak éreztek, sokszor kérdés nélkül is szóba hoztak. Egyes csomópontok kijelölik a börtönélet azon szféráit, amelyek adaptív magatartást igényelnek. Más szóval léteznek olyan szükségletek, motivációk, amelyekről a fogvatartottak úgy érzik, hogy a börtön körülményei között kielégítetlenek maradnak, sérülnek vagy más módon kielégíthetőek. E területeket adaptációs mezőknek (továbbiakban mezők) nevezzük, amelyek modellünk első szintjét képezik.

A fentebb definiált adaptációs minták (továbbiakban minták) a mezőkben szereplő szükségletek kielégítésének kulturálisan elfogadott vagy tiltott lehetséges módjait tartalmazzák. A minták pozitív és/vagy semleges és/vagy negatív értékeket vesznek fel aszerint, hogy a minta tartalmát megerősítik vagy tagadják. Mind a pozitív, mind a negatív mintaérték lehet kulturáli-

san elfogadott vagy tiltott. Ezt az én-prezentációkban való megjelenéssel mértük, azt feltételezve, hogy amit a kérdezett önmagáról elmond, az kulturálisan elfogadott, megengedett, amit magával kapcsolatban elutasít, az tiltott.¹⁷

A minták szoros kapcsolatban lehetnek más mezőkben szereplő mintákkal, vagy maguk is több mezőben szerepelhetnek. Előfordul, hogy más mezőben a hasonló vagy azonos minták egymással ellentétes értékeket vesznek fel, ami azt jelenti, hogy ami az egyik mezőben megengedett adaptációs válasz, az a másikban tiltott. Ennek következtében, a mintákon keresztül, maguk a mezők kerülnek konfliktusba egymással, vagyis nem lehet az egyik szükségletet úgy kielégíteni, hogy a másik ne szenvedne kárt.

Autonómia-mező

A mezők bizonyos értelemben a szabadságvesztés és a börtön okozta – a hosszuidős elítéltek esetében fokozottan jelentkező – deprivációkra reflektálnak, amíg a minták – az említett sokrétű eredet következtében – belső eredetű és kintről hozott elemeket egyaránt tartalmaznak. Ilyen értelemben a modell a fentebb említett deprivációs és import elemek szintézisét is lehetővé teszi.¹⁸ A következőkben röviden számba vesszük az adaptációs mezőket és az azoknak megfelelő adaptációs mintákat. A szereplő interjú-idézetek – a hely korlátozottsága miatt – csak illusztratív célt szolgálnak.

Az autonómia a cselekvés függetlenségének, szabadságának igénye, a társakkal és a rezsimmel szemben. Tekintve, hogy a rezsím alig befolyásolható külső környezetként jelenik meg, az autonómia-törekvések fő terepe a zárka és az ott lévő társak.

„Vannak emberek, akiknek szükségük van arra, hogy magány legyen, hogy csönd legyen, (...) hogy el tudjanak gondolkodni, meg elmélkedni...”

„Nem azt jelenti, hogy a közösségből kivonom magamat (...) csinálom azt, amit kell, de van egy olyan időszak, amikor magam elé vonom a könyvet, lássák aztat, hogy én akkor olvasok.”

A korlátozott proxemikai tér következtében erősen sérül az intimitás és a személyes tér, amelynek hiánya minden további autonóm cselekvést akadályoz. A behatárolt tér következtében a személyes térért folytatott játszma zéró összegű, vagyis az egyik oldalon keletkező nyereség a másik veszteségével jár együtt. A tér feladása, sérülése, ami lehet a napi tevékenység tényleges, fizikai tere, mint az asztal melletti szék étkezésekor, de ugyanúgy a hangos rádiózás, tévézés, csámcsogás, horkolás, WC-használat, kiprovokált beszélgetés (e példák mind szerepeltek az interjúkban) csak a másik rovására akadályozható meg.

Ennek következtében az autonómia-mező adaptációs mintája az agresszió. Autonómiát csak agresszív eszközökkel, pontosabban erőszakkal vagy avval való fenyegetéssel lehet szerezni. A minta csak pozitív értéket enged meg, vagyis a kérdezettek közül senki sem ismerte el, hogy ő valaha is alulmaradt volna az autonómiáért folytatott küzdelemben.

Szexuális integritás

Az egyik érzelmileg legintenzívebben töltött terület, amely a heteroszexuális kapcsolatoktól való megfosztottságból ered és a homoszexuális viselkedéshez való viszonyban tematizálódik.

A megfelelő minta az extrém, valószínűleg a homoszexualitástól való szorongásból eredő homofóbia.

„Maga tudja, mi az, hogy kétéltű. És én meg gyűlölöm őket. Ha rajtam múlna, kiűriteném őket, mer tényleg, de már nem is tudom mit csinálnák, mikor már meglátom, akkor már remegek, már félek az idegtől. Ki kíváncsi rá mit csinálnak. Hun belevájukál a kújába, az ember szól nekik, följebb áll nekik, pakulj fel, és az ember leüti, mindjárt bűnvádi!”

A korábbi kutatásoktól eltérő sajátosság, hogy nem tesznek különbséget aktív és passzív fél között, tehát nemcsak a „köcsög”, de a „bika” szerepet sem váltalta senki. Ennek értelmében a minta szigorúan csak pozitív értéket enged meg, vagyis nyílt, agresszív homofóbiát. A homoszexuális viselkedést emberi hitványságnak, jellemhibának tekintik, ami a válaszolókkal nem történhet meg.

Szociális-gazdasági státusz mező

A szociális-gazdasági státusz két alapvető komponensből, a rezsím által felkínált kiemelt státuszokból (információt vagy extra anyagi javakat szolgáltató „princ”, „rabminiszter” állások) és a fogvatartotti csoportban elfoglalt társadalmi helyből áll. A két komponens korántsem ellentétes, sőt inkább szorosan összefügg. Az interjúkból az tűnik ki, hogy a javakkal való ellátottság – vagyis a gazdasági státusz – messze nagyobb szerepet játszik, mint bármely más tényező. A mezők közül a szociális-gazdasági státusz az, amely leginkább függ a börtön előtti vagy azon kívüli tényezőktől. Az iskolai végzettség (amely jó munkahellyé konvertálható) vagy a kapcsolattartók által juttatott javak lényeges előnyt jelentenek.

Ily módon kialakul egy gazdaságilag tagolt társadalom, melyet az egyik kérdezett három osztályra, a marlborósok, a symphonikusok és a cigarettával nem rendelkezők csoportjára osztott. A megfelelő minta a szociabilitás, a szociális intelligencia.

„Teljesen idegen emberek vannak összegzárva, mert egyik ember innen jött ilyen szokásokkal, ilyen mentalitással, a másik onnan, olyan szokásokkal, mentalitással (...) Namost egy olyan közösségben, ahol mindenki az önkontroll hiánya miatt került abba a közösségbe (...) tehát a társadalmi normákat nem tudta elfogadni (...), akkor nagyon nehéz betartani azokat a normákat, amik nincsenek törvénybe rögzítve. Hogy kialakuljon egy olyan zárka (...) nagyon sokat fel kell adni magunkból és el kell fogadni másokat. Hogyha ezt valaki meg tudja csinálni, akkor aránylag nyugodtan elvan.”

Meglepő módon az instrumentális erőszak, amely más vizsgálatokban a státusz megszerzésének elsődleges eszközeként szerepelt, itt csak mint a társas manipuláció egyik, végső eszköze jelent meg. A fizikai erő tehát esetenként előnyt jelent, de háttér és szociális ügyesség hiányában nem elegendő a magasabb státusz megszerzéséhez. A konzisztensen alacsony státuszú gyengék viszont nagyobb eséllyel válnak ragadozó jellegű erőszak áldozatává, ilyenkor azonban nem csak státuszuk, de autonómiájuk, sőt, szexuális integritásuk is sérülhet.

A szituáció sajátága, hogy a legkisebb konfliktus (például egy „beszólás”) is a szociális státusz megkérdőjelezésével járhat és a legalacsonyabb státuszba való csúszás veszélyével fenyeget. Ezért, bár a kérdezettek kivétel nélkül a konfliktusok békés megoldásának hívei, a legtöbb konfliktus óhatatlanul tettelegességbe torkollik.

„...megpróbáltam először szóbelileg el-

intézni, megmagyarázni, megértetni vele, hogy ezt így kellett volna, tehát nem tettleges-séggel rögtön, hogy na, most megmutatjuk, hogy én erősebb vagyok vagy mit tudom én."

Úgy fogalmazhatnánk, hogy a felfelé mozgás mintája inkább a szociabilitás, míg bizonyos helyzetekben a lefelé mozgás elkerüléséhez erőszak szükségeltethet.

A szociális-gazdasági mezőben az adaptációs minta pozitív és negatív értéket egyaránt megenged. Kivételt képez az említett „halmazott hátrányos helyzet”, amely egyetlen kérdezett énprezentációjába sem fért bele, valószínűleg az autonómia és a szexuális integritás mezők sérülése miatt.

A javakkal, illetve hatalommal nem bírók elismerik megfosztottságukat, de azt nem saját maguknak, hanem a körülményeknek tulajdonítják. Vagyis a gazdagok a kapcsolattartóik kiszípolozása által jutnak cigarettához, ami erkölcstelen, hiszen az otthoniaknak is kell a pénz, a magasabb iskolai végzettségűek tudáskeresősek, hajbókolnak az őrségnek. Az alacsony gazdasági státuszúak sok esetben a szolidaritás hiányaért is a gazdasági rétegzettség teszik felelőssé.

...az egész börtönviszonylatban nagyon, de nagyon megváltoznak az emberek, nincsen meg az az összetartás mint régebben ami volt (...) és így nagyon ilyen ellenségezettséget vált ki, mindegyik saját magának akar mindent."

A családi háttér még mint az adaptációt nehezítő tényező is felbukkan: *„Annak nehez, akinek családja van, és olyan helyen nevelkedett fel, és olyan szülei vannak, hogy jó modorú felnevelkedése volt neki."*

A magas státuszban lévők saját maguknak, elsősorban intelligenciájuknak tulajdonították sikereiket, primitívnek, erőszakosnak minősítve a szegények, gyengék próbálkozásait, őket téve felelőssé ala-

csony státuszukért, esetleges viktimizációjukért: *„Tehát van tudomásom arról, hogy vannak nyuszik, akiket igenis terrorizálnak (...) de azt is tudom, hogy az embernek itt is megvan a lehetősége, hogy változtasson. tehát nem tartom törvényszerűnek azt, hogy én ilyen szerepet játszok ebben a börtönben, most azokról beszéltek, akik ilyen inzultusnak vannak kitéve."*

Ez az adaptációs minta tehát mind a magas, mind az alacsony státuszúaknak felkínál racionalizációs ideológiákat.

Helyzet-rationa- lizációs mező

A vizsgált populáció, sajátos helyzetéből adódóan kénytelen szembenézni azzal, hogy életének jelentős részét börtönben kell töltenie. Magának a tudatnak az elviselése, lélektani feldolgozása komoly energiákat köt le, még akkor is, ha az idők során az egyén a körülményekbe beletörődni látszik. Döntenie kell, hogy helyzetén változtatni akar-e vagy belenyugszik. E döntésének következményei a mentális integritás mezőben jelennek meg. A racionalizáció tárgya a bűncselekmény elkövetése, a büntetőeljárás és az ítélet jogossága.

A megfelelő adaptációs minta tartalmaz egyfajta politikai-ideológiai nézetrendszert, amely az elkövetett bűncselekményt is ebbe a térbe tolja át. Szinte toposz-szerűen kerül elő az a vélemény, hogy az igazi bűnözők a parlamentben ülnek (a toposz-szerűséget az is erősíti, hogy a politikai elit más csoportjai, a politikai pártok, a kormány, a végrehajtó hatalom sosem kerültek elő), ők követnek el igazi bűnöket. Másik toposz a rendszerváltásban való csatlódottság.

...nincsen igazságos ítélkezés, míg ezek

a régi bírók vannak, nem azt mondom, hogy szemellenzõt hordanak, hanem a kommonizmust.”

„Kádár Jánosnak volt õ is az embere (az ügyész), tehát õ is egy hazuáruló, míg ezeken függ a mi sorsunk, addig itt változás nem lesz, mer õneki nem a változás a lényeg, hanem az, hogy az embereket ide behozzu.”

A minta pozitív értékéhez tartozik a cselekmény tagadása vagy súlyának bagatellizálása. Ez utóbbira alapot és bizonyítékot mások cselekvéseivel való összevetés nyújt. Az ezen mintát követõk mind számos példát tudnak felhozni arra, hogy az övéknél sokkal súlyosabb bûncselekményeket elkövetõket sokkal enyhébben büntették. Érdekes és ugyancsak a minta toposz-jellegét támasztja alá, hogy az ítéletüket súlyosnak tartók nagyon kis szórással tizennégy évet tartottak volna jogosnak. Ezen adaptációs minta viselkedésszintû megnyilvánulása lehet a különbözõ beadványok, fellebbezések ipari méretû termelése, melyet más kutatások „kampányolás”-nak neveznek.¹⁹

A minta semleges értéket is felvehet, vagyis sokan egyáltalán nem kérdõjelezik meg bentlétüket.

Mentális integritás

Az életfogytos elítéltek körében a beláthatatlanul hosszú idõ következtében erõs szorongás él a mentális képességek, a viselkedés normális kontrollja, az épelméjûség megõrzése miatt. Ez szorosan kapcsolódik a létperspektíva kilátástalanságával.

„Nem szabad egy olyan távval foglalkozni, ami énelõttem is áll, (...) életfogyt, húsz év, nem szabad ilyenl foglalkozni, mert elõbb-utóbb bezsong az ember.”

A vonatkozó minta a kibírás reményére

vagy reménytelenségére vonatkozó vélekedéseket tartalmazza. A pozitív érték az az én-erõs, belülrõl vezérelt program, amely aktív erõfeszítéseket kíván tenni, hogy integritását megtartsa. Ez relatíve reményteljes lét-perspektívával párosul, ami a harcot motiválja.

„...a lényeg az, hogy a padlónál lejjebb nem eshet az ember, és én most a padlón vagyok... és a padlóról mindig föl lehet kelni.”

Ezen mintaérték gyakori eleme a szellemi tréning, tanulás, különösen a nyelvtanulás. A körülményeket ignorálva lehetőség van értelmes, emberhez méltó életet élni.

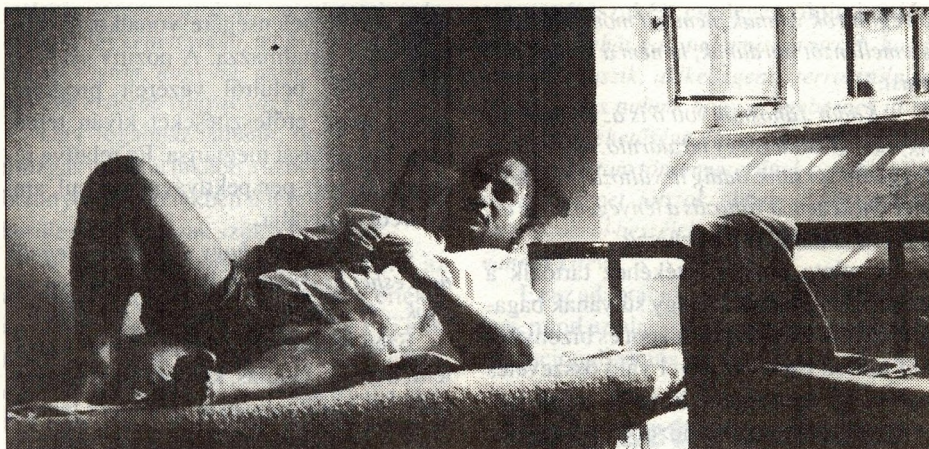
„...az élet értelme itt az, hogy az ember megvalósítsa õnmagát, ez lehet hogy így hülyén hangzik, hogy az ember ezt itt mondja, de lehet (...) úgy alakítani, hogy fejlõdjön az ember.”

A minta negatív értéke elkerülhetetlennek tekinti a leépülést. Ennek rövidtávú következményeként az önkontroll elvesztését látja (az állandó és kezelhetetlen idegesség, „az ideg”), amely más mezõk pozitív mintakövetését teszi problematikussá. A hosszútávú következmények között a szellemi leépüléstõl, illetve megõrüléstõl való félelem szerepel.

„Hát próbálok normális maradni, de azt hiszem, hogy ez nem nagyon sikerül, mert míg a régi idõkben fél óra alatt megfejtettem egy rejtvényt, most van amikor egy egyszerű kis piti szõn kell gondolkozni.”

Érdekes módon az õrület (de legalábbis annak tettetése) az alkalmazkodás járható útjaként is felmerült, jelen esetben az autonómia védelmében:

„...fõlveszek valamilyen mimikrit (...) talán már elértem, hogy sokan mondják rólam, hogy õrüilt vagyok (...) van amikor megzavarják az embert abban, amit szívesen csinálna, akkor mondjuk azt mondtam, hogy: lezûg az

élet habzó tengerén a lét hideg sáfárja, (...) és akkor azt mondta, nézd az őrült G., és otthagytott."

Érdekes, hogy a minta mindkét értéke megengedett, azaz sokan vállalják, hogy a mentális integritás kérdésében gondjaik vannak. Inkább az én-erősek csoportja számít kisebbségnek. Ez persze önmagában nem meglepő, de hangsúlyozni kell, hogy nem valós érzések és félelmek, hanem az én-prezentáció síkján mozgunk. Végigtekintve a mezőkön, ez az egyetlen minta, amely belülről, az egyénből fakadó gyengeséget, negatív elemet megenged.

Autoritás mező

Totális intézményről lévén szó, elkerülhetetlen, hogy a fogvatartottak valamilyen viszonyba kerüljenek a fogvatartókkal, akik az autoritást képviselik. Ki kell alakítani egy olyan egyensúlyi állapotot, amely még nem jelent meghódolást, talponyalást, az autonómia teljes feladását, de nem jár túl sok felesleges konfrontációval.

A mezőnek a konformitásra vonatkozó adaptációs minta felel meg. A pozitív érték ez esetben a konformitás.

„Én mindig egy csendes voltam (...) nem egy őrjöngő, dühöngő típus vagyok (...) ha a börtönben van valami gondom, találok rá orvosságot (...) ott van a nevelő, ha ő nem tud segíteni, akkor ott van a parancsnok úr (...) nem szabad nagyhangúnak lenni, meg nagy hősnék, szép lehet valaki, de okos nem. Főleg börtönviszonylatban (...) De a zárkában lehet okos, csak a felügyelettel szemben ne legyen túl okos."

A konformitás motivációja viszont nem egy interiorizált érték, hanem kívülről jövő kényszer. A behódolás tehát nem a rezsim által közvetített értékeknek szól, hanem a fenyegető büntetésnek, illetve a várható privilégiumoknak. Ennek következtében a konform magatartás nem erkölcsi, hanem kalkulált, racionális kategóriaként jelentkezik, így összeegyeztethető marad más (például a szociális-gazdasági vagy autonómia) mezőkben követett mintákkal:

„Itt a börtönben a nézeteltérés mindennapos dolog, csak az ember úgy van vele, hogy még hogyha tudja is, hogy ő a jobb, mondjuk ő az erősebb, az embernek nem szabad agresszívan hozzáállni a dolgokhoz, mert az ember nagyon sokat veszíthet itt a börtönben."

Az interjú-szituációban (ez esetben

alapvető fontosságú, hogy az interjúkat a bv. testület tagja készítette) bár megjelent, de ritka volt a tisztán nonkonform, az autoritást elutasító álláspont, ami ebben a mintában a negatív érték. Feltételezzük, hogy ez inkább a kutatási módszer fogyatékoságából ered, mintsem az ilyen irányú attitűd hiányából.

A kutatás végül is azt igazolta, hogy a Szegedi Fegyház és Börtönben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélt fogvatartottak körében folytatott interjúkból – mint énpresentációs dokumentumokból – feltárhatóak bizonyos problematizált alkalmazkodási csomópontok, melyeket adaptációs mezőknek neveztünk. E mezőkön belül

kulturálisan rögzült adaptációs minták voltak kimutathatóak, amelyek a problémákra adott lehetséges válaszokat tartalmazták. A modell egy szimbolikus struktúrát ír le, amely külső, bizonyos értelemben normatív keretet ad az elítéltek reálisan lezajló adaptációjához. Figyelembe véve, hogy e szimbolikus keret sok dimenzióban (autonómia, szexuális integritás, autoritás) teljesíthetetlen vagy egymásnak ellentmondó maximákat fogalmaz meg, ez érzelmi, mentális zavarok, frusztrációk és társas konfliktusok forrása lehet, melynek tisztázása a szegedi kutatás folytatásának feladata lehet.

Huszár László

Jegyzet

1. **The Corrections Yearbook – Adult Corrections – 1994.** Criminal Justice Institute, South Salem, New York p. 19.

2. **Dodd, T., Hunter, P.:** The National Prison Survey 1991. 1992 OPCS – HMSO, London. p. 8. Az adatok tájékoztató jellegűek, mivel a hosszú ítélet fogalma az eltérő feltételes szabadon bocsátási rendszerek miatt nem egységes.

3. **Clemmer, Donald:** (1940) The prison community. Boston. Christopher Publishing Company.

4. **Wheeler, Stanton:** (1961) Socialization in correctional communities. American Sociological Review 26. 697–712.,

Garabedian, Peter G.: (1963) Social roles and processes of socialization in prison community, Social Problems. 11. 139–152, support of anticipatory socialization: **Leger, R. G.:** (1978) Socialization

patterns and social roles: A replication. Journal of Criminal Law and Criminology. 1978. 69. 627–634.

5. **Goffmann, Erving:** (1961) Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates. Garden City, New York, Doubleday. Ch I. On the Characteristics of Total Institutions.

6. **Sykes, Gresham M.:** (1958) The society of captives: A study of a maximum security prison. Princeton. Princeton University Press.

7. **King, R. D., Elloitt, K. W.:** (1977) Albany: Birth of a prison – end of an era. London. Routledge, Kegan Paul.

8. **Irwin, John:** (1970) The felon, Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice Hall., **Irwin, John:** (1980) Prisons in turmoil. Boston. Mass. Little. Brown.

9. **King, Elliott** op. cit.

10. **Schrag, Clarence:** (1961) A preliminary criminal typology. *Pacific Sociological Review* 1961. 4. 11–16.
11. **Cohen, S, Taylor L.:** (1972) Psychological survival: The experience of long-term imprisonment. Penguin, Harmondsworth.
12. **Zink, T. M.:** (1958) Are the prison troublemakers different? *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*. 48. 433–434. **Brown, V. J.:** (1977) A study of selected factors associated with formal normative inmate behaviour at the Maryland State Correctional Institution. PhD. thesis South Dakota University, Ann Arbor, MI. University Microfilm. International. **Flanagan, T. J.:** (1980) Long-term prisoners: A study of the characteristics, institutional experience and perspectives of long-term inmates in state correctional facilities. PhD. thesis. (State University of New York. Albany) University Microfilm International. Ann Arbor. MI.
13. **Toch, Hans, Adams, Kenneth, Grant, Douglas J.:** (1989) Coping: Maladaptation in prisons. Transaction publishers. New Brunswick, New Jersey.
14. **Bolton, N. et al.:** (1976) Psychological correlates of long-term imprisonment. IV. A longitudinal analysis. *British Journal of Criminology* 16. p. 38–47. **Ferracuti, F., Dinitz, S., Piperno, A.:** Mental deterioration in prison. Program for the study of crime and delinquency. Ohio State University Columbus OH. **Flanagan, T. J.:** (1981) Dealing with long-term confinement: Adaptive strategies and perspectives among long-term prisoners. *Criminal Justice and Behaviour*. Vol. 8. No. 2. 201–222.
15. **Sapsford, R. J.:** (1978) Life-sentence prisoners: Psychological changes during sentence. *British Journal of Criminology* 18. p. 128–145.
16. **Sluga, W.:** (1977) Treatment of long-term prisoners considered from medical and psychiatric points of view. In: Council of Europe, European Committee on Crime Problems: Treatment of long-term prisoners. Strasbourg. p. 35–42.
17. **Például:** a szexuális integritás között az adaptációs minta homoszexuálisok gyűlölete, melynek pozitív értéke a homoszexuálisok irányában érzett gyűlölet, negatív értéke e gyűlölet hiánya. Adott esetben csak a pozitív érték megengedett, vagyis minden kérdezett a nevezett csoporttal szembeni ellenszenvéről számolt be.
18. Ebben az értelemben Slosar módosult társadalom-koncepciójával rokon. **Slosar, J. A. Jr.:** (1978) Prisonization, friendship and leadership. Lexington MA. D. C. Heath.
19. **Irwin, John:** (1980) op. cit.